

Földi János, a nyelvész¹

1. Bevezetés

Földi János (1755–1801) neve és munkássága csupán orvosi működésének és halálának színhelyén, Hajdúhadházon közismert; egyébként csak az irodalommal és nyelvészettel hivatásszerűen foglalkozók tudnak róla. Pedig megérdemelné, hogy számon tartsuk, hiszen Földi János a felvilágosodás kori egyetemes magyar kultúra kiemelkedő alakja; a nyelvújítást és Csokonai költői forradalmát előkészítő nagy nemzedéknek: Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Szentjóbi Szabó László, Dugonics András, Virág Benedek, Kazinczy Ferenc, Batsányi János generációjának nagy hatású, aktív tagja. E körhöz nemcsak kollegiális, hanem baráti szálak is fűzték. Többekkel, például Kazinczyval állandó levelezésben állott, és befolyásolta a magyar nyelvvel, nyelvtannal és a magyar verseléssel kapcsolatos nézeteiket.

¹ Elhangzott 2006. december 11-én Hajdúhadházon, a Dr. Földi János Könyvtár, Emlékház és a Dr. Földi János Általános és Művészeti Iskola rendezvényén.

Állandó szerzője volt a korabeli irodalmi lapoknak: a Magyar Musának, a Kazinczy, majd Batsányi szerkesztette kassai Magyar Museumnak, a Kazinczy szerkesztette Orpheusnak és a Mindenes Gyűjteménynek is. Csokonai Vitéz Mihály és Fazekas Mihály egyaránt mesterének és atyai barátjának tekintette. Csokonai Tempefői című drámájában meg is örökítette Földi alakját; ő volt Musainak, Tempefői barátjának a modellje. Kortársai ismerték és elismerték Földi jelentőségét; egyike volt azon 24 személynek, akiket Révai Miklós a megalapítandó Akadémia tagságára javasolt. Földi Jánost természettudósként is számon tartották; tagjai közé választotta a Jénai Tudós Társaság.

Földi Jánost ma polihisztorként emlegetik, mivel orvosi működése mellett négy területen is maradandót alkotott: (1) Földi az első átfogó magyar nyelvű magyar nyelvtan szerzője (vö. Benkő 1960: 317–30). Emellett (2) egy kiváló, újjító szellemű magyar verstan alkotója; (3) a magyar növénytan szaknyelv létrehozása alapelveinek kidolgozója; és (4) az első magyar nyelvű tudományos állattan szerzője, a magyar állattani szaknyelv megteremtője. Földi munkássága valójában ennél is szerteágazóbb volt; a fizika magyar szaknyelvét kialakítani szándékozó *A Természet Tudománya* című kéziratot műve azonban elveszett.

E látszólagos sokféleség dacára Földi János tevékenységét egy cél vezérelte: a tudományok magyar szakszókincsének megteremtése s ezáltal a magyar nyelvnek a tudományok művelésére és oktatására való alkalmassá tétele. Földi tudományos eredményei mind nyelvi, nyelvészeti természetűek. Fennmaradt növénytan és állattan munkái Linné rendszertanának magyarításai; új természettudományos eredményt nem tartalmaznak; újdonságuk a Linné kidolgozta tudományos terminológia magyar megfelelőjének kialakítása. Földi grammatikája (s a hozzácsatolt verstan) viszont sok új, részben máig érvényes eredményt hozott. Földi feltehető-

leg azért tartotta szükségesnek egy rendszeres magyar nyelvtan kidolgozását, hogy nyelvújító munkáját biztos alapokra építhesse; hogy a kialakítandó tudományos szakszókincs ne mondjon ellent a magyar nyelv törvényeinek, „reguláinak”.

2. Magyar nyelvkönyv avagy grammatika (1790)

2.1. A mű általános jellemzői

Mint ismeretes, Földi magyar grammatikáját a Hadi és Más Nevezetes Történetek című lap grammatikapályázatára írta 1790-ben. A pályázatot megnyerte, mégsem az ő nyelvtanát adták ki, hanem egy olyan nyelvtant, az úgynevezett Debreceni grammatikát, amelyet a pályázat bírálói elsősorban Földi grammatikája alapján, de a többi pályaműből is kölcsönözve maguk szerkesztettek össze. Bár Földi munkáját végül is csak 1912-ben jelentette meg Gulyás Károly a Régi Magyar Könyvtár sorozatban, a mű a maga korában is hatott, hiszen nagy része beépült a sokáig tankönyvként is használt Debreceni grammatikába, másrészt kéziratként is sokan ismerték (például Kazinczy).

Egy grammatika feladata, hogy (1) összegyűjtse és (2) kategóriákba rendezze a nyelv elemeit, továbbá (3) megállapítsa összefüggéseiket. Földi is erre törekszik; mint könyvének bevezetésében írja, elsődleges célja a magyar nyelv „igaz törvényes rendjének kimutatása” (Földi 1912: 13). Valójában Földi a fenti műveletsorból leggyakrabban a másodikig jut el, azaz összegyűjti és kategorizálja a nyelvi elemeket. Az is előfordul, hogy a kategorizáció is hiányos; számos területen viszont a leírás harmadik, legnehezebb lépését is sikerül megtennie: a kategóriák közötti összefüggéseket, a nyelv működésének törvényeit is sikerül megállapítania. Földi maga is tudományos grammatikaként értékelte művét: „a Nyelvkönyv mintegy próbakő, nem hogy abból valaki nyelvet tanuljon, hanem amely szerént vizsgálja a nyelvet”; mindazonáltal az idegeneknek is könnyű lesz ugyanebből segítségükre lenni (Földi 1912: 10).

A korábbi, latin nyelvű magyar grammatikák a magyar nyelv jelenségeinek osztályozására szolgáló kategóriákat a latin, esetleg a görög nyelvtanok fogalomkészletéből vették. Földi jól látta, hogy ez a fogalomkincs nem elegendő a magyar nyelv leírására, ezért a héber (Földi szóhasználatában: zsidó) grammatikák kategóriakészletéből is merített. Úgy találta (Geleji Katona Istvánt követve), hogy a zsidó és a magyar nyelv több tekintetben rokon – bár ő rokonságon valószínűleg hasonlóságot, nem azonos eredetet értett. Mindenesetre Földi még nem tud a magyar finnugor rokonításáról; a magyar nyelvet ázsiai eredetűnek gondolja.

Földi grammatikájának, lévén az első viszonylag teljes, átfogó magyar nyelvű nyelvéírás, egy további fontos feladatot is meg kellett oldania: meg kellett találnia a latin, görög, héber grammatikákból kölcsönzött fogalmak magyar megfelelőit; ki kellett alakítania a nyelvtan tudományának magyar szókincsét. Földi igen sikeres volt e téren; terminusainak körülbelül a fele meggyökeresedett: ma is *magánhangzókról*, *mássalhangzókról*, *sziszegő hangokról*, *helyesírásról*, *írásjelekről*, azon belül *pontról*, *kettőspontról*, *vesszőről*, *pontosvesszőről* (Földinél *vesszős pont*), *felkiáltójelről*, *zárójelről*, *(össze)kötőjelről*, *összetett szóról*, *névszóról*, *főnévről*, *köznévről*, *tulajdonnévről*, *határozószóról*, *időről*, *módról*, azon belül *jelentő módról*, *parancsoló módról* stb. beszélünk. Azok a szakszavai nem maradtak meg, amelyeket nem vett át a Debreceni grammatika (például nem maradt fenn az *időszó* ’verbum’ jelentésben; a Debreceni grammatika szerkesztői az *ige* terminus mellett döntöttek).

2.2. A szorosan vett grammatika

Földi grammatikája három nagy fejezetből áll. Első része (A nyelvkönyvnek tekintete) hangtan és alaktan; A szórakosgatásról címet viselő második része mondattan; A vers írás című harmadik része pedig verstan.

A hangtan tárgyalása során Földi nem különbözteti meg a hangokat és a betűket; a hangok és a betűk osztályairól, a hangtani és a helyesírási szabályokról egyaránt e fejezetben ír, s amikor a hangokról szól, akkor is betűket mond.

Először a betűkészletet, azaz az ábécét veszi sorra. Konstatálja, hogy – mivel a 25 latin betű nem elegendő a magyar ábécé 37 elemének jelölésére – a palatális

(„elterült nyelvvel ejtett”) mássalhangzókat kettős betűvel, egyes magánhangzókat pedig mellékjelekkel kell jelölni. A *cz/tz* helyett elegendőnek találja az egyszerű *c* betűt is, bár a legfontosabb, hogy „légyen már valahára bizonyos megállapodás. Nevezetesen: ...íratassék vagy *c*, vagy *cz*” (Földi 1912: 48). A *zs* jelölésére a 's jelpárt ajánlja. Úgy véli, a *dz* és *d's* nem külön betűk (illetve hangok), hiszen két összetevőjük „megtartja saját hangját” (a *dz*-vel kapcsolatban sok mai fonológus is osztja álláspontját). A hosszú kétjegyű mássalhangzók esetében a *ma* is használt csonkított kettőzés híve. Fontosnak tartja a magánhangzók hosszúságának jelölését. Azzal érvel, hogy a hosszú magánhangzók gyakran minőségileg is különböznek rövid párjuktól; hiszen „ha reggeltől fogva estig hajtjuk is e rövid hangokat *aa*, *ee* stb., nem lesz azokból egy felemelt hang *á*, *é*” (Földi 1912: 26). A hosszú *ó*, *ű* jelölésére a két pont közé húzott vessző helyett – e bonyolult mellékjel nehéz nyomdai kezelhetősége miatt – a *ma* is használt kettős vesszőt javasolja.

Földi a „betűknek” nemcsak írott képét, hanem hangzó sajátosságait is elemzi. A hangokat magánhangzókra és mássalhangzókra osztja. A magánhangzók között megkülönbözteti a durvákat (azaz mélyeket) és a gyengülteket (azaz magasakat), és a magánhangzó-illeszkedésre is több helyen kitér. A mássalhangzók között is állapít meg alcsoportokat, például a sziszegő hangok osztályát, de nem sorol be minden mássalhangzót valamilyen alcsoportba.

Földi nyelvtanának legsikerültebb fejezetei közé tartozik a helyesírással foglalkozó rész. Földi fogalmazta meg azt a három alapelvet, amely máig meghatározza helyesírásunkat. Az első fő regula a kiejtés (Földinél: kimondás) elve, miszerint „amely betűkkel a magyar hangok legjobban kifejeztethetnek, azon betűkkel íratassanak” (1912: 45). A második fő regula a szóelemzés (Földi szóhasználatával: a szóeredés) elve, miszerint a képzett, ragozott, összetett alakokat „az eredeteknek szokott módjok szerint kell írni” (1912: 46) (Földi tehát „jottista”; írásban megtartja a felszólító mód, a tárgyaz ragozás és a birtokos toldalék hasonló *j*-jét.) Bár Földinél az analógia (a hasonlókból tett okoskodás) a harmadik fő regula, a további alapelvek között a hagyomány elve is megjelenik, azaz: „a hasonlókból tett kétséges okoskodásnak a szokást eleibe tésszük” (1912: 46). Fábrián (1967) az egyszerűsítés elvét is kimutatja Földinél, például efféle megállapításokban: „A betűket a tanulóknak terhekre s unalmokra szükségtelenül sokasítani és szaporítani nem kell” (30). A helyesírás tárgyalása során Földi sok részletkérdésre is kitér, például az öreg betűk (mai szóval: nagybetűk), az *ly*, valamint az írásjelek használatára.

Szól Földi nyelvtana a „különb különb féle szó ejtésekről”, azaz a dialektusok hangtani különbségeiről is, bár lényegében csupán rendszerezetlen megfigyeléseket közöl róluk. Földi a magyarnak nemcsak területi, hanem társadalmi változataira is felfigyel: „Sok részeiben az országnak az alacsony köznép *ó* helyett *ú*-t, *ő* helyett *ű*-t mond, például *abbúl*, *rúl*, *túl*, *ebbúl*, *rúl*, *túl*” – írja (1912: 64).

Földi grammatikájának egyik időtálló fejezete A betűknek elváltozásokról címet viseli. E fejezetben szó esik a tőhangváltozásokról, például a magánhangzó-rövidülésről (*vág* – *vagdal*, *veréb* – *verebet*, *túz* – *tüzes*), a Földi szerint zsidós atyafiságra mutató hosszú magánhangzó–rövid magánhangzó + *v* váltakozásról (*ló* – *lovak*, *fú* – *fúvok*), valamint az *sz-d* tőváltakozásról (*haragszik* – *haragudik*). Itt említi Földi az idegen szavak mássalhangzó-torlódását feloldó magánhangzó-

betoldást is (*oskola, ispotály, Ferenc, palánt*), és itt tárgyalja a zöngéesség szerinti hasonulást (például $k \rightarrow g$ *aggat*; $g \rightarrow k$ *haragszik*), a teljes hasonulást (*kalap + val \rightarrow kalappal, köd + vé \rightarrow köddé; keres + j \rightarrow keress*), a mássalhangzónyúlást (*képen \rightarrow képpen*), valamint a mássalhangzós toldalékok rövid–hosszú váltakozását (*állott – állt, kevesebb – kevésbé*).

A nyelvtan alaktani része a beszéd részeinek, mai szóval a szófajoknak a számbavételével kezdődik. Ha Földi szófajelnevezései nem is, maguk az általa felállított kategóriák nagy részben azonosak a mai grammatikák kategóriáival: *cikkely szó* (névelő), *névszó, névváltó szó* (névmás), *idő szó* (ige), *közlő szó* (melléknévi ige-név), *határozó szó, előzgető vagy követgető szó* (igekötő, névutó), *fűzőgető szó* (kötőszó), *közbevető szó* (módosítószó). Földi definíciói általában jelentéstani és formai elemeket is tartalmaznak; például nála *főnév az*, „mely valami dolgot jelent, és melynek eleibe tehetjük e cikkelyszót: *a* vagy *az*” (97).

A névszóragozás tárgyalásakor Földinek problémát okozott a határozói esetek besorolása. A görög, latin grammatikákból kiindulva azt feltételezi, hogy a magyarban is hat eset van, mégpedig a *nevező eset* (nominativus), *bíró eset* (genitivus), *adó eset* (dativus), *vádoló eset* (accusativus), *hívó eset* (vocativus), valamint az *ellevő eset* (ablativus) – de hozzát teszi, hogy e hat esethez akár tíz vagy több efféléket is hozzáadhatnánk: *-ról, -ről, -ból, -ből, -ra, -re* stb. Végül ezeket az esetragokat mégis a *követgető szók*, azaz a névutók közé sorolja. A genitivus ragjaként tévesen az *-é-t* azonosítja.

Az igével foglalkozó alaktani fejezet legmaradandóbb megállapításai az igeképzőkkel, az igeidőkkel és az igemódokkal kapcsolatosak. Már Földi is megkülönbözteti például a gyakorító, kezdő, ható és visszaható igéket. Bár megemlíti az összetett igealakokat is, már csak a jelen, múlt és jövő időt veszi fel nyelvkönyvébe.

A grammatikának A szórakosgatás avagy a syntaxis című második fejezetében különösen az igekötők (Földinél: *előzgető szók*) használatára és sorrendi helyére vonatkozó megállapítások figyelemre méltók. Az igekötők használatával kapcsolatban Földi két fő regulát fogalmaz meg. Az első az igekötő befejezettséget jelölő szerepére, a második az igekötőnek és a tárgy specifikusságának a kapcsolatára vonatkozik (Földi 1912: 281).

1. regula:

Mikor valamely kész és véghez ment dolgot jelentünk, élünk ezzel: *meg*.

Mikor a dolog véghez nem ment, a *meg* elmarad:

Mikor a húst megette, akkor jött bé az atyja.

Mikor a húst ette, akkor jött bé az atyja.

2. regula:

Mikor határozatlanul szólok, elég ez: *Pénzt nyert*; de ha így szólok: *Minden pénzemet elnyerte*, teljesítést jelent. Például:

Munkát végzett.

Elvégezte a munkát.

A szórendet illetően Földi azokat a feltételeket igyekszik megfogalmazni, amelyek fennállása esetén az igekötő és az ige elválík, illetve az igekötő-ige sorrend megfordul. „Ezek a szók: *lehet, kell, nem, sem, fog, kezd, akar* stb. az előzgető szókat elszakasztják az idő szóktól: *el kell menni*” – írja. „Utól tétetik az előzgető szó kérdésekben: *Ki ment el?* és parancsoló módban: *Menj el!*” A fókusz által kiváltott fordított sorrend leírása nehézkes, de azért felismerhető: „Az igekötő utól tétetik, ha az időszó elé „hathatósabb kifejezés fekszik: *Későn ment el*” (Földi 1912: 282–3).

A határozó szóknak rakosgatások című mondattani fejezetben többek között a tagadásról is szól Földi János. Helyesen írja le a tagadószó ige előtti helyét, és az úgynevezett többszörös tagadásról az alábbi – nehézkes fogalmazású, de tartalmában korszerű, sok újabb grammatika tagadásfelfogását felülmúló – megállapítást teszi: „A magyaroknál a két tagadószó egy állítást nem tézen, hanem ezek *senki, semmi, soha, sohol, sohova* stb. még más tagadást is felvésznek *nem*, vagy *sem, nincs* vagy *sincs*” (Földi 1912: 289). Ez nyilvánvalóan úgy értendő, hogy a *senki, semmi* stb. a *nem* vagy *sem* tagadószó, illetve a *nincs* vagy *sincs* tagadó ige kísérői; mai terminológiával: ezek az elemek csupán egyeztetve vannak a tagadószóval.

Földi grammatikájában a szókincs bővítésének kérdéséhez, az orthológia-neológia dilemmához is hozzászól. Nem veti el a jövevényszavakkal való szókincsbővítést, mondván, a magyar korábban is élt ezzel az eszközzel, sőt „az esmeretesebb nyelvek között egy *sincs*, mely ezen kölcsönzéstől mentt volna, és idegenekből ne gazdagodott volna” (Földi 1912: 85). Válasszuk a középutat! Mint a pénznek próbája, ha esmeretes, úgy a szónak is. Éljük okoson és mértékletesen az idegen szókkal, akkor, ha nincs jó alkalmas magyar szó. A hosszú idegen szókat bátran rövidítsük meg, ahogy ez az *apostol(us)*, *sátán (satanas)*, *mód (modus)* esetében történt. Lágyítsuk az idegen szókat a könnyű és kényes magyar szóéjtéshez! Élhetünk egyszerre mind a rövidítés, mind a lágyítás eszközével, ahogy eleink tették az *angyal (angelus)*, *püspök (episcopus)*, *zsoltár (psalmus)* esetében.

2.3. Verstana

Földi grammatikájának A vers írásról címet viselő harmadik fejezete tartalmában és történetét tekintve is elkülönül a munka első két fejezetétől. Tartalmát tekintve részletes és rendszeres magyar verstan; minden bizonnyal az első a maga nemében. A Debreceni grammatikába nem került bele; de egy korábbi változata megjelent a Magyar Musa 1787. április 11-i és 18-i számában A magyar versekről címmel. A kor költői, irodalmárai a későbbi változatot is ismerték. E verstani fejezet kézírata a nyelvtani fejezetektől különválasztva maradt fenn. 1912-ben, Földi nyelvtanának kiadásakor még nem tudtak róla; csak 1962-ben jelentették meg a Tankönyvkiadónál a Kölcsey Ferenc Gimnázium IV. b osztályának tanulói. Azóta két részletes, értő elemzést is publikáltak róla (Beke 1955; Szuromi 1978); ezért itt csak röviden méltatom.

Földi e munkájában azt mutatja meg, azt magyarázza el és illusztrálja, hogy magyar nyelven hányféle módja lehetséges a versírásnak, azaz „a szorosan lekö-

tött beszéd csinálásának” (Földi 1962: 11). A magyarul való versírásnak korábban kétféle módját gyakorolták: a régi görög és római mód szerinti hangmértékes verselést és a kötött szótagszámú rímes verselést (ezen felül legfeljebb rímes distichonnal, úgynevezett leoninussal próbálkoztak). Földi összefoglalja, kiegészíti és pontosítja az időmértékes és a rímes verseléssel kapcsolatos tudnivalókat. Olyan fontos részleteket tisztáz, mint például a *h* hangnak a szótaghosszúságban játszott szerepe. Hosszasan tárgyalja a szómetszést, tehát azt a tényt, hogy „némely versek a léptetésben, vagy lábakra való szaggatásban, megkívánják, hogy bizonyos lábak ne a szó végével határolódjanak” (Földi 1962: 57). A rímes verseléssel kapcsolatban bevezeti a magyar verstanba a hímrím-nőrim megkülönböztetést. Verstanának nagy érdeme a „kétszeres vers”, azaz a rímes-időmértékes verselés lehetőségének, pontosabban lehetőségeinek megmutatása.

Földi minden sorfajtat, minden rímfajtat, minden elméleti verstani lehetőséget szólásokkal és közmondásokkal illusztrál. Például a két lábú jambust (Földi terminológiájával: *a két lábú szökőt*) így mutatja be: *Ne hagyj magad!* A három lábú szökő egyik példája: *Nem angyalok vagyunk. Az anakreoni negyedféllábú szökő sort ezzel illusztrálja: Akkor hiszem, ha látom.* Íme a szapphói öt lábú perge, azaz trocheus mintája:

– ∪ | – ∪ | – ∪ (∪) | – ∪ | – ∪

Alma fájától nem esik le messze.

A két rövid, két hosszú szótagot váltogató horatiusi sor példája:

∪ ∪ | – – | ∪ ∪ | – – | ∪ ∪ | – –

Tele szóval valamint a’ duda széllel.

Íme egy asklepiadesi sor:

– – | – ∪ ∪ | – – ∪ ∪ | – ∪ ∪

Szólj mindég igazat, bétörök a’ fejed.

A rímes (Földi szóhasználatában: végzetes) verselés bemutatásakor először azt magyarázza el pontokba szedve, hogy milyen a szép rím és milyen a szép rímképzet (például kedvesnek mondja, ha különböző szófajú szavak csengenek össze, és ha a hímrím- és nőrímek váltakoznak). Majd a különféle szótagszámú rímes sorokra hoz példaként közmondásokat, szentenciákat. Íme például egy nyolc szótagú rímes közmondás:

*Ilyen a szerencse dolga,
Aki tegnap úr, ma szolgál.*

Földi verstanának legfőbb újdonsága a kétszeres, azaz a rímes időmértékes verseléssel foglalkozó fejezete. Földi elsősorban a „lantos vagy muzsikai énekek-

hez és darabokhoz, és leginkább a szökő és perge versekben és apró darabokban” (1962: 77) ajánlja a rimet. A kétszeres verselés lehetőségeit saját verseivel illusztrálja, például:

*Félre tőlem szép kevély!
Rabbilíncsed áldozatja
Légyen ám akárki fatyja,
Hetykepetyke büszkeséged
Bennem el nem éri véged.
Nem! felőlem úgy ne vélj!
Félre tőlem szép kevély!*

Földi fennmaradt versei között sokféle szép példáját találjuk a rímes-időmértékes verseknek. *Edgy gyenge szülött temetésére* című verse például rímes anapesztus (Földi szóhasználatában: *doboló*):

*Ah! melly szomorú ez az óra!
Zokogó seregünk bizonyította!
Mert bús libitina szóra
El-epedt ajakit ki ki nyitja...*

Enyim Juliska című versének háromsoros strófáiban rövid (pyrrichiusi) és hosszú (spondeusi) verslábakból álló sorok csengenek össze:

*Te vagy immár bizodalمام! Te reményem!
Te maradj tárgya szerelmemnek örökre.
Juli kincsem! Juli szépem! Juli díszem! Juli fényem!*

E Földi által kikísérletezett strófafajták Csokonai költészetében telnek meg majd valódi költői tartalommal.

3. Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról (Béts, 1793)

Földi e munkájának célja a fűvésztudományi, azaz a botanikai szaknyelv kialakításának megalapozása. A mű megírásának indoka, hogy „zűrzavar, fogyatkozás és tévedezés vagyon a magyar fűvésztudományban” (Földi 1793: 3). Egy-egy növénynek (Földinél: *növevénynek*) öt-hat, olykor tízféle neve van, máskor egy-egy növénynevet alkalmaznak öt-hat, olykor tíz különböző növényre. „Ez a bizonytalanság és zavarodás hasznavehetetlenné teszi többnyire eddig való mind orvosi, mind gazdasági könyveinket” (Földi 1793: 5).

Földi magyar megfelelőket keresett Linné növényrendszertanának latin kategóriáihoz; azt javasolta, az *ordo* legyen *rend*, a *classis* legyen *sereg*, a *genus* legyen *nem*, a *species* legyen *faj*, az *individuum* pedig *magános dolog*. Majd Linné nyo-

mán azt foglalta regulákba, milyen elvek szerint kell a növények nemeihez és fajaihoz tudományos nevet rendelni. Elvei általánosíthatók; a többi taxonomikus, azaz osztályozó, csoportokat, alcsoportokat felállító tudomány szakszókincsére is kiterjeszthetők. Földi regulái jórészt ma is érvényesek – a legelsőt és legutolsót kivéve. Legelső elve szerint „kigyomlálni valók az olyan nevek melyek botránkoztatással (1) Istennek nevééről neveztetnek” (pl. *Isten átkozta tövis*, *Isten fája*, *Isten haragja*, *Isten kegyelme*, *Isten kenyere*), (2) „a jó és gonosz lelkekről nevezettek” (*angyal rúgta fű*, *angyal édesgyökér*, *ördög bordája*, *ördögfog*, *sátánfű*, *boszorkánykása*), 3. a szentekről nevezettek (*Szent Antal virága*, *Sz. Benedek füve*, *Sz. György lova farka*) (Földi 1793: 7–8). Földi legutolsó regulája is hasonló jellegű: elvetendőek „a gyermeki, csúf, alacsonytságot mutató becstelen nevek” is, mint például az *engem szagolj*, *föld epéje*, *hugyosfű*, *Katika répája*, *kakukpogácsa*, *koldustetű*, *papsajt*, *csikorgófű* (1793: 18).

Mint Linnénél, Földinél is alapelv, hogy amely növények más nembe tartoznak, másként neveztesse. A nép körében élő növénynevek lépten-nyomon megsértik ezt az elvet – például a *borstól* különböző nembe tartozik a *törökbors*, *ker-tibors*, *vizibors*, *parasztbors*, *borsfű*, *borsosfű*, *borserejű fű*, *nagy borsocska fű*, *kis borsocska fű*; ezek tehát nem emelhetők be tudományos elnevezésekként a növénytani szaknyelvbe. Az is előfordul, hogy a népnyelv egy renden belül majd minden nemre ugyanazt az egy-két elnevezést használja; például a legyezősvirágúak között szinte minden *kömény*, *petrezselyem* vagy *kapor* (*krétai kömény*, *hegyi kömény*, *vadkömény*, *disznókömény*, *édeskömény*, *kerti kömény*, *réti kömény*, *bécsi kömény*, *feketekömény*; *hegyi petrezselyem*, *vadpetrezselyem*, *vízi petrezselyem*, *kutyapetrezselyem*).

Ritkább probléma, hogy a növények egy nemének neve valamely állat vagy ásvány nevével azonos (például a *belénd*, *pézsmá* állat is, *fű* is); a *maszlag* növény is (*datura*), ásvány is (*arsenicum*); ez is kiküszöbölendő. Földi azt is megmondja, hogyan; például a növényneveket ilyen egyértelmű összetételekké alakíthatjuk: *beléndfű*, *pézsmavirág*. Vagy kölcsönözzünk szakszavakat a tájnyelvből, például nevezzük az *arsenicumot* erdélyi tájszóval *egérkőnek*; így a *maszlag* megmaradhat a *datura* magyar nevéként.

A nemnevek akkor jók, ha rövidek (lehetőleg hat szótagonál ne legyenek hosszabbak). Az *ágyban kenő és takaró fű*, *arannyal versengő fű*, *erdők tavaszi borsócskája*, *Gergely-napi virág* népi elnevezések tehát nem alkalmasak növénynevek tudományos elnevezéseiként.

A nemneveknek mai szóval informatívnak kell lenniük. Nem célszerű, ha színnévén alapulnak (mint a *fejértövis*, *kékvirág*, *sárgafestő tövis*, *veresfű*, *fejérgyökerű fű*), mert a szín változik a természetben. Szintén keveset mond a nemnév, ha a benne előforduló hasonlítás sok más növénynem nevében is visszaköszön – például *farkasbab*, *farkasméreg*, *farkasnevető fű*, *farkas nyila*, *farkasrépa*, *farkasszőlő*, *farkastej*; vagy *macskafark*, *macskafű*, *macskagyökér*, *macskafarkú perje*, *macskaménta*, *macskamézelve*. Nem alkalmasak nemnévnek az olyan milyenséget jelentő nevek sem, amelyek nem különböztetnek meg másoktól (például *aprómag*, *apróvirág*, *keserűfű*, *kövérfű*, *parlagi virág*). Félrevezető, ha egy

növényi nemet „más plántáról” nevezünk el (például *bablevelű fű*, *baracklevelű fű*, *búzalevelű fű*, *dinnyeszagú fű*, *figelevelű fű*, *gombafű*, *körösfalevelű fű*, *ugorkaszagú fű*). Linné és Földi szerint az esetek jó részében félrevezetőek azok a nemnevek is, amelyek az adott nem hasznára utalnak (például *békavarfű*, *fekélyfű*, *lépkisebbítőfű*, *moly ellen való fű*, *sebforrasztófű*, *sömörfű*, *tehénvidítófű*, *torokgyék-fű*) – mivel „harmadrésze sem olyan erejű, aminéműnek neveztetik” (Földi 1793: 18).

Miután Földi – Linné nyomán – megszabta, milyen nevek kerülendők a fűvésztanban, azt is megmondja, milyen legyen a jó tudományos elnevezés. „Egy nemnek mindenkor egy állandó neve legyen. Tökéletesen elneveztetett a plánta, amelynek egy nemneve és egy fajneve legyen, így minden plántának a neve állni fog egy nemnévből és egy fajnévből” (Földi 1793: 19).

Földi arra nézve is tanácsot ad, hogy honnan vegyünk a nemneveket és fajneveket. (1) Vegyük át tudományos elnevezésekként a régi, törzsökös magyar növényneveket, ha azok semmi más dologra nem alkalmazhatók. Ilyen például az *árpa*, *bodza*, *dinnye*, *kapor*, *pipacs*, *üröm*. (2) Görög és deák minta szerint elnevezhetjük növényeinket azok belső és külső tulajdonságairól, mint például: *agógfű*, *aranyvirág*, *daruorrúfű*, *harangvirág*, *kakukfű*, *medvetalpű*, *örökfarkkóró*. (3) Használhatjuk bevett idegen neveinket is. Ha kemény hangzásúak, lágyítsuk őket – például *ánizs* (anisum), *basalyikom* (basilicum), *cikória* (cichorium), *citrom* (citrus), *gyömbér* (= gingiber, arab), *jácint* (hyacinthus), *levendula* (lavendula), *mályva* (malva), *majoránna* (maiorana), *mondola* (amygdalus), *narancs* (aurantium), *nárcisz* (narcissus), *paszuly* (phaseolus), *petrezselyem* (petroselinum), *rózsa* (rosa), *rozmarin* (rosmarimus), *zsálya* (salvia), *spárga* (asparagus) stb.

Az 1. pontban említett régi magyar neveket „mindennemű régi és új magyar könyvekből és a közhasználatból minél szorgalmasabban öszve kell szedegetni” (Földi 1793: 21). Ha több magyar nevet is találunk, vizsgáljuk meg, melyik a legalkalmasabb a nem nevének, a többi maradjon fajnévnek.

A 2. pontban említett, görög és deák mintára alkotott összetett nevek utalhatnak a növények milyenségére (*édesgyökér*, *szőröske*), származási helyére (*homokfű*), orvosi erejére (*görvelyfű*), gazdasági hasznára (*borfestő*). Linnét követve egy-egy növényt felfedezőjéről is elnevezhetünk. Törekedjünk arra, hogy az alaptag a nem neve legyen, a fajok neve pedig emellett egy hasonlított dolgot is tartalmazzon.

A 3. pontban említett idegen nevekkal kapcsolatban Földi álláspontja az arany középutat képviseli az ortológia és neológia között. Azt javasolja, csak akkor illessünk egy növényt idegen névvel, ha semmiképp sem találunk szép, alkalmas, természetes magyar nevet. A nehéz hangzású idegen nevek ejtését könnyebbítsük, a hosszúkat pedig rövidítsük. Magyar végződést is adhatunk nekik. Földi szerint kiváltképp hasznos az idegen név az orvosi szerekben előforduló idegen országbeli növények esetében.

A könyvet 300 Földi által gyűjtött, ábécé rendbe szedett növénynév zárja. „Mind ezen neveket vagy régi és új fűvész s más egyéb magyar könyveinkből vagy a nép között való élésből szinte tíz esztendő alatt szedegettem s válogattam, és Linné szerént való, rész szerént nemi, rész szerént fajnevekkel öszvekötttem, meghatároztam” – írja Földi (1793: 47). Földinek az volt a távlati célja, hogy Bé-

vezetés a magyar fűvésztudományra / A növények országa címmel Linné Systema vegetabiliumát átültesse magyarra; ehhez szolgált előtanulmányul a növénynévlistával kiegészített Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról. Földi korai halála miatt e terve nem valósulhatott meg. Előkészítő munkája mégsem veszett kárba; Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály Földi útmutatásai szerint és Földi névjegyzékét felhasználva alkotta meg Magyar Fűvészkönyv a Linné alkotmánya szerént című munkáját (Debrecen, 1807).

4. Természeti História a Linné Systemája szerint. Első tsmó. Az Állatok Országá (Pozsony, Wéber Simon kiadása, 1801)

Ha Linné növénytanát nem is, állattanát sikerült Földinek magyarra átültetnie. Földi munkája az első tudományos magyar állattan; az állattan magyar szakszókincsének jelentős része e munkára megy vissza. Kádár (1978) 450 olyan állatnevet sorol fel, amelyet Földi munkája tett máig élő hivatalos elnevezéssé. Íme néhány Földi madárnevei közül: *pipiske, erdei pacsirta, pacsirta, fűsti fecske, sárgarigó, holló, vetési varjú, csóka, szarka, szajkó, széncinege, kék cinege, búbos cinege, függőcinege, barkóscinege, ökörszem, léprigó, fenyőrigó, énekes rigó, örvös rigó, feketerigó, hantmadár, fülemile, kékbegy, vörösbegy, nádírigó, füzike, poszáta, királyka, barázdabillegető, őrgébics, tövisszúró gébics, kenderike, csicsörke, pirók, keresztcsőrű, pinty, citromsármány, kerti sármány.* A Földitől javasolt állatnem- és állatfaj-elnevezések természetesen mind eleget tesznek azoknak az elveknek, amelyeket a Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról című művében megfogalmazott. Részint könyvekből és a nép köréből gyűjtött régi magyar állatnevek, részint latin és görög mintára alkotott összetett elnevezések, részint idegen nyelvekből átvett de a magyar hang- és szótagrendszerhez „lágýítot” kifejezések, például: *almaszipoly, angolna, bársonycsiga, coboly, compó, cercóf, cincér, csergőkígyó, delfin, dévér, égnézőhal, eszelény, fajd, fakusz, fátyolka, futrinka, fűlbemászó, fűrészhál, gazella, gekkó, gözü, gyöngytyúk, hangya, hiéna, hiúz, hörcsök, kabóca, kagyló, kajmán, kaméleon, kanguru, kecsége, keszeg, kopó, lajhár, lazac, légykapó, lile, meduza, muslica, nyérc, nyuszt, párdúc, pávián, pele, pióca, pudli, rája, rozsomák, strucc, szelindek, szivárványhal, tengerimalac, termes, tücsök, tukán, csillagkorall, vidra, vizipoloska, vöcsök.*

5. Földi jelentősége

Földi János törekvéseit, munkásságát az a felismerés motiválta, amelyet Besenyei György megfogalmazásában szoktunk idézni: Minden nemzet a maga nyelven lett tudós, idegenén sohasem. Földi és generációja jól látta, hogy a magyar nép magyarként való polgárosodása, nemzeté válása, felemelkedése azon múlik, hogy lehetővé válik-e a magyar nyelvű közélet, sajtó, könyvkiadás, tudományos élet és a mindezeket lehetővé tevő magyar nyelvű iskolai oktatás. Földi fontos

szerepet játszott abban, hogy a magyar nyelv idegen szavak nagy tömegének beáramlása nélkül alkalmassá lett a tudományok tanítására és művelésére. Míg a politikusi reformnemzedék politikai síkon, Földi és értelmiségi kortársai nyelvi síkon küzdöttek sikerrel a magyar nyelv egyenrangúságáért.

SZAKIRODALOM

- Beke Albert 1955. Földi és Csokonai verselmélete. *Irodalomtörténet* 62–74.
- Benkő Loránd 1960. *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1967. *Az akadémiai helyesírás előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Földi János 1793. *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*. Béts.
- Földi János 1801. *Természeti História a Linné Systemája szerint. Első tsumó. Az Állatok Országá*. Weber Simon kiadása, Pozsony.
- Földi János 1912. *Magyar grammatika*. Közzéteszi Gulyás Károly. Régi Magyar Könyvtár 28. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Földi János 1962. *A' vers-írásról*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kádár Zoltán 1978. Földi János a magyar állattani szaknyelv megteremtője. In: Nagy 1978: 22–37.
- Nagy Sándor (szerk.) 1978. *Földi János – Emlékkönyv*. Források és adatok Hajdú-Bihar megye művelődéstörténetéhez 1, Megyei Könyvtár, Debrecen.
- Szuromi Lajos 1978. Földi János verselmélete – mai szemmel. In: Nagy 1978: 71–82.

É. Kiss Katalin

SUMMARY

É. Kiss, Katalin

The linguistic work of János Földi

János Földi (1755–1801), a doctor by profession, was a prominent member of a great generation of Hungarian writers, poets and grammarians in the age of enlightenment, fighting for the use of Hungarian in science and education. His main goal was to establish the Hungarian terminology of natural sciences. Preparing for that task, he wrote the first comprehensive grammar of Hungarian in Hungarian, thereby also creating the Hungarian terminology of linguistics. The paper summarizes the results and deficiencies of Földi's grammar (including a study on Hungarian versification). Földi was also the first to publish a Hungarian zoology, and a book on the principles of compiling the Hungarian terminology of botany. His terminological proposals are also discussed and evaluated.